

θεια τοῦ λόγου καὶ ὅχι τοῦ μύθου. Ποιὸς δὲ εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς πεποιθήσεως ποὺ προξενεῖ ὁ λόγος, πόσο στερεὰ καὶ ἀκλόνητα γίνονται τώρα τὰ πράγματα ποὺ ἡ συνείδησις ἀπέκτησε λογικὴ σχέσι μὲ τὸν κόσμο, φαίνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ Παραμενίδου: «ἄληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμές ἦτορ», «τῆς δλοστρόγγυλης ἀλήθειας ἡ ἀτρομητη καρδιά». Ὁ νόμος τοῦ νοῦ ποὺ ἀνεκάλυψεν ὁ Θαλῆς, ἔστω καὶ μὲ τὴν βοήθειαν ἐνὸς αἰτιητοῦ ἀντικειμένου, ἔγινε καὶ νόμος τοῦ κόσμου. Καὶ ἵσως ὁ Θαλῆς, ἐπειδὴ ζοῦσε ἀκόμα κοντὰ στὸν μῆνο, δὲν ἤξερεν ἀκόμα καλῶ - καλῶ τί ἔκανε, ἀν καὶ ἡ ἀντίθεσίς του πρὸς τὸν μῆνο εἶναι φανερόν. Εἶχε πρόθεσι νὰ γκρεμίσῃ τὸ μῆνο. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι οὔτε ὁ Θαλῆς, οὔτε καὶ ἡ μεταγενέστερη Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἔλευθερῶνται ἀπὸ τὴν γλῶσσα τοῦ μύθου δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἔμεινε καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ μύθου. Στὸν Πλάτωνα φαίνεται τὸ πρᾶγμα καθαρό. Μεταχειρίζεται τὸν «μῦθο» ἐκεῖ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ μεταχειρίσθῃ τὸν «λόγο». Ὁ κύκλος τοῦ μύθου εἶναι κάτι ἔχωριστό. Ἄλλοι εἶναι οἱ σκοποὶ τοῦ «μύθου» καὶ ἄλλοι οἱ σκοποὶ τοῦ «λόγου».

4. *Ἡ σειρὰ τῶν λογικῶν ἀρχῶν ὡς ἐμβάθυνσις τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο καὶ στὸν ἑαυτό του.* Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ εἴδαμε νὰ γίνεται πρὸς στὸν μῆνο, στὴν μυθικὴ σχέσι τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο, ἔαναγίνεται τώρα καὶ στὴν λογικὴ σχέσιν μὲ τὰ «γύρω» του. Μὲ τὴν ἀνακάλυψι μιᾶς νέας λογικῆς ἀρχῆς ἡ σωριάζεται κάτω ἡ πρώτη πνευματικὴ λογικὴ ἰσορροπία ἥ παίρνει μιὰν ἄλλη μορφή. Καὶ δημιουργεῖται κρίσις μέσα στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν στιγμὴ ποὺ γκρεμίζεται ἡ πρώτη λογικὴ ἰσορροπία ὁ ἄνθρωπος ζῇ μέσα σ' ἓνα χάσμα, ὁ κόσμος χάνει γι' αὐτὸν τὴν ἀμετάκλητη ἀναγκαιότητα πούχε πρίν, ὁ δὲ ἄνθρωπος μένει μὲ τὴν συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ αὐτὸς ἀκοιβῶς τοῦ δημιουργεῖ, τοῦ συνειδητοποιεῖ τὸ χάσμα. Ἔχει χάσει τὸ ἔδαφος τῆς πραγματικότητος, διότι πραγματικότης εἶναι ἀκοιβῶς τὸ ἀναγκαῖο δέσιμο τοῦ κόσμου μὲ μιὰ λογικὴ ἀρχή. Ἀν προσέξωμε ὅμως θὰ ἴδοιμε ὅτι ἡ ἀνακάλυψις μιᾶς νέας λογικῆς ἀρχῆς δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην καὶ τὸ δλοκληρωτικὸ γκρέμισμα τῆς προηγουμένης μορφῆς τοῦ πνεύματος, διότι μπορεῖ—καὶ αὐτὸς συμβαίνει στὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ποὺ ὠρίμασε φυσιολογικὰ—ἢ νέα αὐτὴ ἀρχὴ νὰ γεννήθηκε στὰ ὅρια ποὺ κατέληγε τὸ πλαίσιο τῆς παλαιᾶς, γὰς γεν-

νήθηκε δηλαδὴ μὲν ἔνα πρόβλημα ποὺ ἔφαίνονταν μὲν καὶ ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς παλαιᾶς ἀρχῆς, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ πάρῃ μορφὴ λύσεως. Ἡ παλαιὰ ἀρχὴ ἔδινε τὴν δύναμι στὸν ἄνθρωπο νὰ ἴδῃ τὸ νέο πρόβλημα δὲν τοῦδινε δμως καὶ τὴν δύναμι γιὰ νὰ τὸ λύσῃ. "Ετσι βλέπομε δτὶ δλος δ ἀρχαῖος πολιτισμὸς ἀναπτύσσεται κανονικά, ή μιὰ μορφὴ διαδέχεται σχεδὸν ὁμοιαὶ τὴν ἄλλη. Καὶ γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὴν ἀρχαῖα φιλοσοφία ὅπου εἶναι συνειδητὴ αὐτὴ ἡ ὁμοιαὶ διαδοχὴ τῶν ἀρχῶν, παρατηροῦμε δτὶ ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὥς τὸν Σωκράτη ἡ μιὰ ἀρχὴ διαδέχεται τὴν ἄλλη, ὁ ἔνας νόμος τοῦ πνεύματος τὸν ἄλλον κατὰ τρόπο σχεδὸν ἀναγκαῖο. Ὁ βαθὺς τῆς ἀναγκαιότητος αὐξάνει· δσο προχωρεῖ ἡ ἀνάπτυξις τῶν νόμων τῶν λογικῶν τόσο καὶ στενότερα συνδέεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ «γύρω» του. Ἡ πνευματικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ «γύρω» του γίνεται ἐντονώτερη.—Μὰ στὴν γνῶσι τοῦ ἑαυτοῦ του, στὸ «γνῶθι σαντὸν» φθάνει τὴν στιγμὴ ποὺ φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ρωτήσῃ: ποῖο εἶναι τὸ κῦρος ποὺ ἔχει ἡ σχέσις του αὐτῆ μὲ τὸν κόσμο; Στὴν γνῶσι τοῦ ἑαυτοῦ του φθάνει τὴν στιγμὴ ποὺ θὰ καταλάβῃ δτὶ δλοι οἱ τρόποι σχέσεώς του μὲ τὸν κόσμο εἶναι δικό του ἔργον. Καὶ αὐτὸ γίνεται στὴν ἰστορία τοῦ ἀρχαίου πνεύματος μὲ τὸν Σωκράτη.

Πρὸ τὸν Σωκράτη ἔχομε μιὰ σειρὰ ἀπὸ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν «κόσμο», ἔχομε μιὰ σειρὰ πνευματικῶν μορφῶν ποὺ εἶναι συνάμα καὶ σειρὰ συζυγιῶν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ «περιβάλλον» του. Ἡ συζυγίες αὐτὲς κάθε φορὰ ἔγίνονταν καὶ κατὰ ἔνα διαφορετικὸ νόμο, ποὺ ἔθεωρεῖτο ὥς ἀναγκαῖος. Ὁ Σωκράτης πρῶτος ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ρωτήσῃ, νὰ ζητήσῃ τὸν λόγο τῶν προδρόμων του καὶ νὰ τοὺς εἰπῇ: ποῦ στηρίζεσθε καὶ ἔρχεσθε σὲ τέτοια σχέσι μὲ τὰ «γύρω» σας, ποῦ στηρίζετε τὴν γνῶσι σας; Καὶ τὴν στιγμὴ ποὺ ρωτάει ὁ Σωκράτης κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἔανασθράζεται δλη ἡ προηγούμενη ἰσορροπία τῶν πραγμάτων, γκρεμίζεται ἡ λογικὴ καὶ ἡθικὴ βεβαιότης ποὺ εἶχε δ ἄνθρωπος μὲ τὰ πράγματα. Πρὸ τὸν βάλει ὁ Σωκράτης τὸ ἀμείλικτο ἔρωτημά του «τὶ ἔστι;», ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ «περιβάλλον» του καὶ γενικὰ ἡ πνευματικὴ του ζωὴ ἦταν «κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον» ἀφιλοσόφητη, γι² αὐτὸ καὶ ἡ βεβαιότης, ἡ πεποίθησις ποὺ ἔδινε στὸν ἄνθρωπο ἦταν ἀκόμα δογ-

ματική. Η ζωὴ ἀποκτᾷ τὴν πραγματική της ἀξία, καὶ ἡ γνῶσις τὴν πραγματική της βεβαιότητα μόνον ἀμα ὑποστοῦν τὴν κριτική, μόνον ἀμα γίνουν ἀντικείμενο θετικῆς κριτικῆς. Εἰς αὐτὸ συγκεντρώνεται ὅλη ἡ πωφρατικὴ ἐνέργεια, ὅλος τὸ ἔργον τοῦ Σωκράτη. «Ο δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ». Καὶ ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἡθικὴ, καὶ ἡ πρακτικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ, καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ «γύνων» του ἀποκτᾶ τώρα βαθύτερη σημασία, γιατὶ τώρα συνειδητοποιεῖται.

5. **Ἡ παλῆ πνευματικὴ ἰσορροπία καὶ ἡ καινούργια ζωὴ.**

Ο νεοελληνισμός. Ἐκτὸς ὅμως αὐτῆς τῆς βαθιμαίας διαδοχῆς τῶν πνευματικῶν μορφῶν, καὶ τῆς δυνμικῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν μιὰ πνευματικὴ ἰσορροπία στὴν ἄλλη, μπορεῖ νὰ συμβῇ καὶ κάτι ἄλλο ποὺ συγχάν παρατηρεῖται στὴν πνευματικὴ ἰστορία τῶν λαῶν, καὶ συγκεκριμένως ἐκείνων τῶν λαῶν ποὺ ἔχουν μεγάλη πνευματικὴ ἰστορία. Συμβαίνει δηλαδὴ πολλὲς φορὲς νὰ διατηρεῖται στὴν ψυχὴ ἐνὸς λαοῦ ἡ μορφὴ τῆς πνευματικῆς ἰσορροπίας, ποὺ ἔθεσε μιὰ ὠρισμένη ἐποχή, ἄλλὰ νὰ μὴν ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο κτῆμα τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ἄλλα ἀπλὸ ψυχικὸ βάρος, ὅπως εἶναι σὲ μᾶς τοὺς νέους Ἕλληνας ὁ βυζαντινὸς καὶ γενικὰ ὁ θρησκευτικὸς μᾶς κόσμος. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχή, ἀν καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τῆς ζωῆς τοῦ Ἕλληνικοῦ πνεύματος εἶχε ἀκόμα ζωντανὴ σχέσι μὲ τὴν ἴδεα τοῦ ἀρχαίου κόσμου· ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν εἶχε γίνει ψυχικὸ βάρος, ἀλλὰ ἦταν ἀκόμα ζωντανὴ μορφή. Τούναντίον στὴν ζωὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ ὁ βυζαντινὸς καὶ γενικὰ ὁ θρησκευτικὸς κόσμος κατέχει μιὰ γωνιὰ τῆς συνειδήσεως, χωρὶς νὰ μπορῇ ν' ἀκτινοβολήσῃ σ' ὅλη τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Μιὰ μεταφυσικὴ ποὺ ἔκινθρόνησε ψυχὴ καὶ πνεῦμα τοῦ λαοῦ μᾶς ἐπὶ χίλια καὶ περισσότερα χρόνια δὲν ὑπάρχει πιά. Καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ μᾶς κρέμεται ἀκόμα ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν αὐτήν, μὰ ἡ σχέσις μᾶς πρὸς αὐτὴν εἶναι ἔξωτερη. Ἐμαράθηκε ἡ κεντρικὴ ἴδεα ποὺ ἔκινθρόνησε τὰ πάντα· μὲ ἄλλα λόγια ἐχωρίσθηκεν ἡ μορφὴ ἀπὸ τὴν ἥλη: τὸ περιεχόμενο ἐχάθηκε, τὸ κεντρικὸ συναίσθημα ποὺ ἔκρατοῦσε τὴν μεταφυσικὴν αὐτὴν στὴν ζωὴ ἔσβυσε, καὶ ἐμεινε μονάχα ἡ μορφή, ὁ τύπος. Καὶ ἐνῷ τὸ τυπικὸ μέρος ἀνασύρεται ἀψυχα στὴν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς μᾶς κάθε φορὰ ποὺ ἡ μητρ

ξαναγυρίζει μηχανικά στὴν περασμένη ζωή, τὸ περιεχόμενο, ἢ οὐσία δὲν ξανάρχεται πιὰ στὴ ζωή. "Εσπασεν ἢ ἐνότης μορφῆς καὶ περιεχομένου, καὶ ἐπειδὴ ἡ ζωή μας δὲν ἔγέννησεν ἀκόμα μιὰ νέα μορφὴ ζωῆς, μιὰ νέα σχέσι μὲ τὰ «γύρω», δηλαδὴ μιὰ νέα μεταφυσική, ἔστι καὶ μέσα στὴν Ἰδέα τοῦ βιβλιού καὶ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, γι^ο αὐτὸ κρατοῦμεν ἀκόμα τοὺς τύπους, γιατὶ ἀν πετάξωμε κι^ο αὐτοὺς τότε θὰ μείνωμε χωρὶς κανένα ζήνος μεταφυσικῆς καὶ μυθολογίας. Δείχνει δηλαδὴ καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ὅτι πνευματική ζωὴ ὑπάρχει μονάχα ἐκεῖ ποὺ δὲν χωρίζεται ἢ μορφὴ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, ἐκεῖ ποὺ τὰ δύο αὐτὰ συζοῦν καὶ γεννᾶνε τὴν Ἰδέα τῆς ζωῆς.

Καὶ θὰ ρωτήσῃς κανείς: Πῶς κινεῖται ἡ πνευματική μας ζωή, ἀφοῦ δὲν ἔχει μεταφυσικό, μυθολογικὸ περιεχόμενο; πῶς ὑπάρχουμε ὀφοῦ δὲν ἔχομε μιὰ τέτοια φύσις; γιατὶ εἶναι δύσκολο, ἀδύνατο νὰ σταθῇ ἕνας λαὸς στὰ πόδια του, χωρὶς μιὰ τέτοια πηγή. Λαὸς εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: ψυχὴ ζευγαρωμένη μ^ο ἔνα μῆνο, μὲ μιὰ μεταφυσικὴ Ἰδέα. Μὰ ἀν δὲν ὑπάρχει στὴν ζωὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ ἕνα τέτοιο μυθολογικό, θρησκευτικὸ factum, ἀν δὲν κυβερνᾷ τὴν ψυχὴ του ἀπόλυτα ἕνας τέτοιος θρησκευτικὸς μῆνος, τὴν ἔξουσιαί της ὅμως ἔνα ἄλλο factum, ποὺ γεννᾷει ἐπίσης πνευματικὴ ζωὴ, τὸ ἥθικὸ factum ποὺ τὸν ὠδήγησε στὴν ἐλευθερία του. Καὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι ὁ νεοελληνισμὸς ἔξεκίνησε ἀπὸ πρᾶξι καὶ ὅχι ἀπὸ μῆνο, ἀπὸ ἥθικὴ καὶ ὅχι ἀπὸ θρησκεία, διότι μ^ο αὐτὸ δείχνει πῶς οἱ αἰῶνες ποὺ πέρασε κάτω ἀπὸ τὸν ἀσιάτη ἦταν γι^ο αὐτὸν αἰῶνες δοκιμασίας. Μὲ τὸ γεγονός αὐτὸ—ποὺ ἐφανερώθηκε σ^ο δλη του τὴν ἔκτασι καὶ τὴν ἔντασι στὴν ἐπανάστασι τοῦ εἰκοσιένα — προδιαγράφεται ἢ πορεία τοῦ νεοελληνισμοῦ, ὅπως μὲ τὴν διαμαρτύρησι τοῦ Λουθῆρου προχαράχθηκε ἢ ζωὴ τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, — ποὺ ἦταν ζωὴ καθαρὰ μεταφυσική — γιατὶ ἡ ἀρχή της, τὸ ἔκινημά της ἦταν περισσότερο θρησκευτικὸ παρὰ ἥθικό, περισσότερο μυθολογικὸ παρὰ πρακτικό. "Ο, τι ἔγινε μέσα στὴν ζωὴ τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ ἔξεκίνησε ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ γεγονός· δλη μας ἡ ζωὴ δέχεται τὴν ἀκτινοβολία της ἀπὸ τὸ ἥθικὸ βάθιος ποὺ εἶχε ἢ ἐπανάστασις τοῦ εἰκοσιένα. Τὴν πρώτη ἐμβάθυνσι στὸ θρησκευτικό, μυθολογικὸ πνεῦμα τοῦ Λουθῆρου τὴν ἔκαμεν ὁ Bach, γιατὶ μὲ τὴν μουσικὴ τοῦ Bach ἔξαγνιζε-

ται, ἔξαϋλώνεται, γίνεται Kultur, ή ἀπότομα, σκληρὰ καὶ βάρβαρα διατυπωμένη ἵδεα τοῦ Λουθήρου. Τὴν πρώτην ἐμβάθυνσι στὸ πρωταρχικὸ γεγονός τοῦ νεοελληνισμοῦ τὴν ἔκαμεν ὁ Σολωμὸς γιατὶ μ' αὐτὸν παίρνει μορφὴ πολιτισμοῦ, ἀνάλογη πρὸς ὅλη τὴν ἵδεα καὶ ζωὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἡ πρώτη πρᾶξις τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἡ ἐπανάστασις.¹

Ἄλλὰ ἔκεινο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ — καὶ γι' αὐτὸ ἐκάμαμε καὶ τὴν σύντομη ἀντὴ ἀνάλυσι τῆς ζωῆς τοῦ νεοελληνισμοῦ — εἶναι τοῦτο: ὅτι μόνον ἡ τέλεια ἐνωσις μεταξὺ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» καὶ εἰδικότερα μεταξὺ μορφῆς καὶ ψλησίας ὅδηγει στὴν πνευματικὴ ζωή, ἐνῷ διαφορετικὰ τὸ «ὑποκείμενο» θάξῃ ἀπλῶς ἰστορικὰ πνευματικὰ βάσις ἡ ἰστορικὲς γνώσεις. Μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ ξέρωμεν ὅτι ἀμα ἔχομε ζωντανὴ ἐπιστήμη, ζωντανὴ τέχνη, καὶ ζωντανὸ μῆθο, δὲν ὑπάρχει ὁ ψωρισμὸς αὐτὸς τοῦ «ἔγῳ» ἀπὸ τὰ «γύρῳ» του, ἀλλὰ εἶναι ἐνωμένα κατὰ τρόπο γόνιμο. "Ο, τι ὑπάρχει στὴν ἐπιστήμη, στὴν τέχνη καὶ στὸν μῆθο κατὰ τὴν ἐνωσιν αὐτὴν ἔχει ἀκριβῶς τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀναγκαιότητος. εἶναι ἔκεινο ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ πραγματικὸ εἶναι γιὰ ἔναν λαὸ μόνον ἔκεινο ποὺ ὑπάρχει στὸ πνεῦμα του, στὴν ψυχὴ του, στὴν φαντασία του. Καὶ ἡ τέχνη, καὶ ἡ ἐπιστήμη, καὶ ὁ μῆθος καὶ ἡ πολιτεία ἀποτελοῦν ἕνα ἀκέραιο σύνολο ποὺ δὲν ἔχει οὔτε μόνον ὑποκειμενικὴ οὔτε μόνον ἀντικειμενικὴ ὅψι. Δὲν ἔχει δὲ καμμιὰ σημασία γιὰ τὴν οὐσία τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι πάντα πάρου πάνω ἀπὸ τὸ ἀπλὸ «ὑποκείμενο» καὶ παρὰ πάνω ἀπὸ τὸ ἀπλὸ «ἀντικείμενο», ἀν καὶ ἡ ἰστορία τοῦ πνεύματος ὡς ἐπιστήμη καὶ κυριώτατα ἡ φιλοσοφία ἔκειναν ἀπὸ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρὰ γιὰ νὰ ἔξηγήσουν καὶ νὰ καταλάβουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἔκεινο δηλαδὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

1 Ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ μυθολογία τοῦ μεσαιωνος ἀποτελοῦν βέβαια ἀκόμα, ἐστο καὶ σὲ πολὺ μειωμένη ζωηρότητα, στὸ βάθος τ' ἀπόρρητα τῆς ψυχῆς τοῦ νεοελληνισμοῦ· ὁ συνδυασμὸς δὲ ποὺ ἔγινε μέσα στὴν ψυχὴ του μεταξὺ ἡθικοῦ, μυθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ στοιχείου κατὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ εἰκοσιένα ἐδυνάμισε πολὺ τὴν ζωὴ τῆς παλιῆς μεταφυσικῆς. Μὰ ἔκεινο ποὺ κυριαρχεῖ εἶναι τὸ ἡθικὸ καὶ ὅχι τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο. Ἐκεῖνο ἔδωκε τὴν ζωὴ καὶ στὸ θρησκευτικό. Γι' αὐτὸ κάθε γνήσια πνευματικὴ ζωὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ θὰ πρέπει νὰ ἔκεινάῃ ἀπ' αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ γεγονός, δὲν θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ τὸ ἀγνοίσῃ.

Καὶ ἡ ἐπιστήμη, ὡς ἴστορία τοῦ πνεύματος, καὶ ἡ φιλοσοφία ζητοῦν
κυρίως νὰ ἐρμηνεύσουν, νὰ ἔξηγήσουν τὴν σχέσι πούχει ὁ ἀνθρωπός
μὲ τὰ «γύρω» του καὶ μὲ τὸν ἑαυτό του, καὶ γενικὰ νὰ ἔξηγήσουν ποῖοι
εἶναι οἱ ὅροι τῆς σχέσεως αὐτῆς.

VI

Ἡ ἐρμηνεία τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος.

1. Οἱ παράγοντες τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ σοφιστική.—2. Ἡ ἀληθινὴ ἐρμηνεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ Πλάτων. Ἡ ἀρχαία κλασικὴ καὶ βυζαντινὴ τέχνη.—3. Ἡ ἴστορικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἔχει δύο μεθόδους, τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ τὴν ὑποκειμενικὴ, ἐνῷ τὸ ἐρμηνευόμενο φαινόμενο τοῦ πνεύματος εἶνε ἔνια ὅρος καὶ ἀδιαίρετο.

1. Οἱ παράγοντες τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ σοφιστική. Γι^τ αὐτὸς εἶναι φυσικὸς πώς τὴν στιγμὴ ποὺ ὁ ἀνθρωπός ἀποκτᾷ τὴν συνείδησιν δτὶ ἐκεῖνο ποὺ θεωρεῖ ὡς ἀλήθεια ἢ ὡς ὄραῖο δὲν εἶναι κάτι ἔτοιμο, κάτι ποὺ ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων, χωρὶς τὴν συνεργασία του, ἀλλὰ κάτι ποὺ ἀποκτᾶται μὲ τὸν δικό του τὸν πόνο, καὶ γεννιέται μὲ τὴν συνύπαρξιν ἐνὸς «ὑποκειμενικοῦ» καὶ ἐνὸς «ἀντικειμενικοῦ» παράγοντος, γι^τ αὐτὸς εἶναι εἴπα φυσικὸς τὴν ίδια τὴν στιγμὴ νὰ ἐρευνᾶ καὶ ποιὸς ἀπὸ τοὺς παράγοντας αὐτοὺς δουλεύει περισσότερο γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος. Πρὸτερὸν δὲν μποροῦσε νὰ βάλῃ στὸν ἑαυτό του ἕνα τέτοιο ἐρώτημα γιατὶ ἡταν δογματικὰ ἐνωμένος μὲ τὰ «γύρω» του. Δὲν εἶχε ἀκόμα ὁ Σωκράτης ἀμφισβητήσῃ τὸ κῦρος καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πνευματικῆς του ζωῆς. Τώρα μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ ποιὸς παράγων ὁ «ὑποκειμενικὸς» ἢ ὁ «ἀντικειμενικὸς» συμβάλλει περισσότερο γιὰ νὰ δημιουργηθῇ τὸ ἀληθινό, τὸ ὄραῖο, τὸ ἡθικό;

Μ^η αὐτὸς τὸ ἐρώτημα — ἀδιάφορο ἀν ὁ διλημματικός του χαρακτὴρ δὲν εἶναι σωστὸς — ἐλευθερώνεται ὁ ἀνθρωπός, ἀποτινάζει τὸ βάρος καὶ τὴν πίεσι ποὺ ἔξασκοῦσεν ἀπάνω του τὸ «ἀντικείμενο». Εἶναι δὲ τόση ἡ γοητεία καὶ ἡ χαρὰ ποὺ τοῦ γεννάει αὐτὸς τὸ γεγονός, αὐτὴ ἡ συνείδησις, ὥστε θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του, εἰς ὅποιαδήποτε κατάστασι καὶ ἀν εὑρίσκεται, δημιουργὸ τοῦ ἀληθινοῦ. Τίποτε δὲν ἔχει πιὰ νὰ πεοι-

μένη ἀπὸ τὸν ἄλλον παράγοντα — μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου μονομερείας τὸν φέρει τὸ αἰσθῆμα τῆς ὑπεροχῆς ἀπέναντι τῶν πραγμάτων — μπορεῖ μάλιστα, ἐν θέλῃ, ν' ἀναλύσῃ τὸν «ἀντικειμενικὸν» παράγοντα σὲ στοιχεῖα καθαρῶς ὑποκειμενικά, μπορεῖ νὰ «ἀποδείξῃ» ὅτι δὲν ὑπάρχει «ἀντικειμενικός» παράγων. Καὶ αὐτὸν ἔκαμε ἡ σοφιστική γιατὶ αὐτὸν εἶναι τὸ ἀνεκτίμητον ἔργον της ὅτι πρώτη εἶδε πῶς ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι κάτι ἔτοιμο, κάτι ποὺ ὑπάρχει πρὸν ἀπὸ μᾶς, καὶ πρώτη εἶδε πῶς ὁ πνευματικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου γεννιέται μὲ τὴν ἀπόλυτην αὐτενέργεια τοῦ «ὑποκειμένου». ὁ σοφιστὴς ἀνεκάλυψε πρῶτος τὴν συνείδησι. Τὸ «ἀντικείμενο» εἶναι κάτι τέλεια παθητικό, κάτι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ κάνῃ ὅτι θέλει, γιατὶ τὸ «ὑποκείμενο» ἔχει τὸ δύναμι, ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ βάλῃ μὲ τὸ «ἀντικείμενο» καὶ νὰ τὸ «καταβάλῃ». Δὲν ἔχει δὲ σημασία τὸ γεγονός ὅτι ἡ σοφιστικὴ ἐνῷ ἀνεκάλυψε τὴν ἔννοια τοῦ «ὑποκειμένου» τὴν ἀφῆκε ἀμέσως ἡ μᾶλλον τὴν περιώδισε στὸν τυχαῖον ἀνθρωπο, στὸν ὀρισμένον ἀνθρωπο ποὺ λέγεται Γοργίας. Γι' αὐτὸν στὰ μάτια τοῦ Γοργία ὁ διπλανὸς ἀνθρωπὸς δὲν ἔχει ἀξία «ὑποκειμένου», εἶναι κι' αὐτὸς ἀντικείμενο καὶ ὁ Γοργίας ἔχει δικαίωμα νὰ τὸν κάνει ὅτι θέλει. Αὐτὸν εἶναι τὸ συμπέρασμα τῆς σοφιστικῆς· ὅπως τὸ ἀπόδοσις τὸ «ἀντικείμενο». μπορεῖ νὰ τὸ ἀναλύσῃ κανεὶς σὲ ἀπειρες ὑποκειμενικὲς καταστάσεις, ἔτσι καὶ τὸ πρόσωπο, τὸν ἀνθρωπο μπορεῖ νὰ τὸν μεταχειρισθῇ ὅπως θέλει, γιατὶ μέτρο ἀποκλειστικὸν γιὰ ὅλα τὰ πράγματα καὶ πρόσωπα εἶναι ὁ ὀρισμένος ἀνθρωπὸς ποὺ λέγεται Γοργίας. "Ἄν δικασθῇ κανεὶς τὸ πάθος μὲ τὸ δποῖον ἡ σοφιστικὴ ὑποστηρίζει τὴν πεποίθησί της αὐτή, καὶ πλησιάσῃ μὲ τὴν νόησί του τὸν ἀρχηγὸ τῆς σοφιστικῆς, τὸν Πρωταγόρα, καὶ ἵδη τὸ ἀκεραιότατο ἐπιστημονικὸ καὶ μεταφυσικὸ ἥθος του, τότε θὰ μπορέσῃ νὰ ἔκτιμήσῃ τὴν σημασία ποὺ ἔχει αὐτὴ ἡ ἔρμηνεία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς του στὴν στιγμὴ αὐτὴ τῆς ἴστορίας τοῦ ἀνθρώπου, στὴν στιγμὴ δηλαδὴ ποὺ ἀποκτᾷ συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του. Καὶ εἶναι βέβαια γεγονός ὅτι δ τρόπος αὐτὸς τῆς ἔρμηνείας τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ ἐν ὀφέλησε — γιατὶ ἀνεκάλυψε ἡ τούλαχιστον ἀνοιξε τὸν δρόμο γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀνακάλυψις τοῦ «ὑποκειμένου» — ἔβλαψε πολύ, γιατὶ ἐγκρέμισε μιὰ πνευματικὴ ἰσορροπία καὶ ἔμπασε στὴν ζωὴ τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ τὰ

ἀνατρεπτικὰ ζιζάνια. Ἐλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει καμιαὶ σημασία γιὰ τὴν γενικὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Σημασία γιὰ μᾶς ἔχει τοῦτο : ὅτι πρώτη φορὰ ἡ φιλοσοφία κάνει ἐρμηνεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ ὅτι τὴν ἐρμηνεία αὐτὴν τὴν κάνει ἔεκτινῶντας μόνον ἀπὸ τὸ «ὑποκείμενο». Τὸ «ἀντικείμενο» ἀναλύεται σὲ καταστάσεις τοῦ «ὑποκειμένου». Σημασία ἔχει γιὰ μᾶς τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς γίνεται μονόπλευρα, γιατὶ σκοπὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς, σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι νὰ ἐκμηδενίσῃ τὸ «ἀντικείμενο», ἀλλὰ νὰ τὸ φέρῃ σὲ τέτοια σχέσι μὲ τὸ «ὑποκείμενο» ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ συζυγία. Ἔνῳδε τὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει ἡ σοφιστικὴ δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ καὶ ἡ πνευματικὴ ζωή.

2. Ἡ ἀληθινὴ ἐρμηνεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ Πλάτων.

Ἀοχαία κλασικὴ καὶ βυζαντινὴ τέχνη. Ἀν ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἦταν κάτι τυχαῖο, ἔνα παιχνίδι τοῦ «ὑποκειμένου» μὲ τὸ «ἀντικείμενο», ὅπως θέλει ἡ σοφιστική, τότε οὔτε τέχνη, οὔτε ἐπιστήμη, οὔτε πολιτεία δὲν θὰ ὑπῆρχε. Ἀποτελεῖ δὲ γιὰ τὴν σοφιστικὴ μιὰ εἰρωνία τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῷ εἶχε μπροστά της τὴν ἀρτιώτερη καὶ ἀρμονικότερη πνευματικὴ ζωή, ἐνῷ εἶχε μπροστά της τὴν ἀρχαία τέχνη, ὅπου ἡ συζυγία «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» εἶναι ἀβίαστη καὶ πραγματική, ἔφενεις ἡ ἴδια σὲ μιὰ τέτοια μονόπλευρη ἐρμηνεία. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔξηγεῖται ἀν σκεψθῆ κανεὶς ὅτι πρώτη φορὰ ὁ ἀνθρώπος εὑρῆκε τὸν ἑαυτόν του, αἰσθάνθηκε τὴν δύναμίν του, ἀπόκτησε τὸ αἴσθημα τῆς ὑπεροχῆς. Ὅλη δὲ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ σοφιστοῦ φανερώνει αὐτὸ τὸ αἴσθημα. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Πλάτων ἀρχίζει τὴν κριτικὴν του ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ σοφιστοῦ. Ἀρχίζει τὴν κριτικὴν του μὲ εἰρωνία.

Ο, τί δικαίως δὲν ἔκαμε ἡ σοφιστικὴ τὸ ἔκαμε ὁ Πλάτων, ἔφενεις δηλαδὴ πρῶτος σὲ σωστὴ ἐρμηνεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γιατὶ ὁ Πλάτων, ἀναλύοντας τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος, τὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη, καὶ τὴν πολιτεία, καταλήγει ἀκριβῶς στὴν γνῶσιν ὅτι τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος εἶναι ὅλοκληρώματα, εἶναι ὅλότητες ποὺ γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν συμβάλλει τόσο «τὸ ὅν» ὅσο καὶ «τὸ μὴ ὅν», τόσον ἡ «ψυχὴ» ὅσο καὶ τὸ «ἀντικείμενό» της, ἡ «ἴδεα». Γιὰ νὰ δημιουργηθῇ πνευματικὴ ζωή, λέει ὁ Πλάτων, δὲν ἀρκεῖ νὰ συμπέσῃ ἀπλῶς ἡ αἴσθησις μὲ τὸ αἴσθητὸ γιατὶ μὲ τὸ νὰ αἰσθάνεσαι ἀπλῶς δὲν ἔχεις καὶ πνεῦμα. Ἡ σύμ-

πτωσις αὐτὴ εἶναι ἵκανή νὰ προσφέρῃ ὑλικό, ποὺ εἶναι κάτι ἀκαθόριστο, «ἄπειρον», καὶ ζητάει τὴν μόρφωσί του, τὸν καθορισμό του. Ἐκεῖνο ποὺ δημιουργεῖ πνευματικὴ ζωὴ εἴτε γιὰ ἐπιστήμη, εἴτε γιὰ τέχνη, εἴτε γιὰ πολιτεία πρόκειται, εἶναι ἡ ἀπόλυτη σύμπτωσις νοῦ καὶ ἴδεας, γνωστικῆς ἐνεργείας καὶ ἀντικειμένου. Μόνον ὅταν περάσει ἡ ψυχὴ ἀπὸ ὅλα τὰ κατώτερα εἴδη τῆς σχέσεως της μὲ τὸν κόσμο, ποὺ εἶναι κατὰ τὴν Πλάτωνα καὶ κατώτερα εἴδη γνώσεως, καὶ τὰ ὑπερνικήσῃ καὶ φίλασῃ στὴν νόησι μόνον τότε μπορεῖ νὰ γεννήσῃ ἡ ψυχὴ γνῶστι, «λόγον», ὥραῖο, «καλόν», καὶ ἥθικό, «ἀγαθόν». Οἱ προηγούμενες ἐνώσεις τῆς ψυχῆς μὲ τὰ αἰσθητά, εἶχαν ἀπλῶς κάτι ἀκαθόριστο, κάτι ἀβέβαιο ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ κτῆμα τῆς ψυχῆς. Δὲν μποροῦσε νὰ βρεθῇ ἔδω σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις δὲ νόμος τῆς πνευματικῆς ζωῆς, δὲ νόμος τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, καὶ νόμος εἶναι ἡ ἴδεα διότι ἡ ἴδεα διέπει καὶ τὸ ὑποκείμενο, τὴν ψυχή, καὶ τὸν κόσμον εἶναι δὲν ἕδιος νόμος ποὺ διέπει τὸν κόσμο καὶ τὴν ψυχὴ γι' αὐτὸν εἶναι δυνατὴ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, γιατὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἀνακάλυψις τῶν ἴδιων νόμων καὶ μέσα στὴν ψυχὴ καὶ μέσα στὸν κόσμο. Ἐτσι δημιουργεῖται ἡ πνευματικὴ ἰσορροπία τοῦ «ἔγῳ» πρὸς τὸ «πρᾶγμα» εἴτε γιὰ ἐπιστήμη, εἴτε γιὰ τέχνη, εἴτε γιὰ ἥθικὴ πρόκειται, καὶ τὸ «πρᾶγμα» αὐτὸν μὲ τὸ ὅποιον ἔχει νὰ κάμῃ τὸ ἔγῳ μπορεῖ νῦναι καὶ εἶναι κυρίως μέσα στὸν ἀνθρώπο, μέσα στὸν ψυχικὸν κόσμο τοῦ ἀνθρώπου. Ο Πλάτων ζῆσε στενότερη σχέσι μὲ τὴν ζωὴ τῆς ἐποχῆς του ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους φιλοσόφους, γιατὶ ἀκριβῶς ενδῆκε τὸ κύριο γνώρισμα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, καὶ κατώρθωσε νὰ τὸ ἔρμηνεύσῃ καὶ νὰ τὸ διατυπώσῃ, καὶ αὐτὸν εἶναι ἡ ἀρμορία ψυχῆς καὶ ἴδεας, ἡ ἀρμονία μορφῆς καὶ ὑλῆς στὴν τέχνη καὶ στὸ ἄλλο πνεῦμα.¹⁾ Καὶ ἡ ἥθικὴ εἶναι στὸν Πλάτωνα μιὰ ἀρμο-

1) Τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα καὶ εἰδικὰ ἡ ἀρχαία τέχνη εἶναι μιὰ θαυμαστὴ ἀρμονία μορφῆς καὶ ὑλῆς. Ο διχασμὸς ἔδω δὲν ὑπάρχει. Τὸ καλλιτέχνημα εἶναι ἡ σύνθεσις θνητοῦ καὶ ἀθανάτου, ὅπως λέγει ο Πλάτων γι' αὐτὸν εἶναι καὶ ὁ μεγαλύτερος βαθμὸς ἐλευθερίας, γιατὶ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἐλευθερία διχασμοῦ. Ἐδῶ φύλανε καὶ δὲν ἔρως στὸ ὑψιστὸ σημεῖο τῆς ζωῆς του, γιατὶ στὸ ἀρχαῖο καλλιτέχνημα δὲν ἔρως τοῦ ἀνθρώπου συμπίπτει ἀπόλυτα μὲ τὸ «ἀντιτείμενο», τὴν «ἴδεα». «Ὑποκειμενικὸν» καὶ «ἀντικειμενικὸν» εἶναι ἑνα, τὸ «ὑποκειμενο», δὲν ζῆσε σὲ ἀντίθεσι μὲ τὸ «ἀντικείμενο». Ε. Κ. Λ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΑ 2006

νία, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαία τέχνη, ὅπου τὸ κάθε τι, ἢ κάθε μορφὴ κρατιέται στὰ φυσικά της δρια, ἐμβαθύνεται στὴν δυναμικότητα ποὺ μπορεῖ νάχῃ, χωρὶς νὰ καταπατᾷ τὰ δίκαια πούχουν οἱ ἄλλες μορφές. Γενικὰ ἡ μορφὴ ἀγκαλιάζει τὴν ὕλη, καὶ ἡ ὕλη θερμαίνει τὴν μορφή. Τὴν πλαστικότητα δὲ αὐτὴ ποὺ εἶχε ὁ Πλάτων γύρῳ του, στὴν πνευματικὴν τῆς ἔποχῆς του, τὴν εἶχε καὶ μέσα του καὶ τὴν ἐπραγματοποίησε στὸν διάλογό του, γιατὶ κάθε διάλογος εἶναι κάτι ἰσχυρὰ ὄργανικό, κάτι ἀδιαίρετο, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα, ἢ τὸ ἀρχαῖο δόμα. Καὶ ὅπως στὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα ἡ ἐνότης καὶ ἡ ἀρμονία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν συντονισμὸν ὅλων τῶν κατὰ μέρος μορφῶν, ὅλων τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἔτσι καὶ στὴν ἡθικὴν ζωή, στὴν πολιτεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀρμονία—γιατὶ καὶ ἐδῶ γιὰ ἀρμονία πρόκειται κυρίως—πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐκτέλεσιν ὅλων τῶν κατ’ ἴδιαν σκοπῶν, ὅπου δὲν ἔνας δὲν καταδυναστεύει τὸν ἄλλον. "Οπως στὴν πλαστικὴν πρέπει ὅλο τὸ σῶμα, γυμνὸ καὶ ἀκέραιο, νὰ πάρῃ τὶς φυσικές του καὶ κανονικές του μορφές ποὺ τὸ κάνουν ἴδαικό, ἔτσι καὶ στὴν ἡθικὴν πρέπει ὅλες οἱ δυνάμεις καὶ ὅλα τὰ πάθη ποὺ ἔχει δὲν ἀνθρώπος μέσα του νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ὑλικὸ γιὰ νὰ οἰκοδομηθῇ τὸ ἀκέραιο καὶ αὐθυπόστατο ὃν ποὺ λέγεται ἐλεύθερος ἀνθρώπος, ἀνθρώπος δηλαδὴ ποὺ μὲ τὶς δυνάμεις ποὺ ἔχει μέσα του ἔβαλε σκοπὸ στὴν ζωὴ νὰ δημιουργήσῃ κάτι, χωρὶς νὰ βλάψῃ τὸν σκοπὸ τοῦ ἄλλου. "Ιδὲς δὲ τί διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς, βυζαντινῆς ζωγραφικῆς γιὰ νὰ καταλάβῃς τί διαφορὰ χωρίζει τὴν ἀρχαίαν ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν ἡθικήν. "Ἐνῷ στὴν πλαστικὴ τῶν ἀρχαίων παρουσιάζεται ὅλο τὸ σῶμα, ἀνεπιγμένο καὶ διαμορφωμένο στὴν τελειότητά του, ὡς ἀκέραιος ὄργανισμὸς ποὺ ἀπὸ παντοῦ ἀναβλύζει ἡ ζωὴ καὶ ἀπὸ παντοῦ, θᾶλεγε κανεὶς κατὰ παράδοξο τρόπο, πὼς ἔχει αἴσθησι γνωστική, εἶναι δηλαδὴ ἓνα ἀκέραιο καὶ τέλειο ὄργανο ποὺ δουλεύει στοὺς σκοποὺς καὶ στὶς ἴδεες τῆς ψυχῆς καὶ ποὺ ζῇ σὲ τέλεια δμοφωνία μὲ τὴν ψυχή, στὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴ τὸ σῶμα εἶναι κρυμμένο καὶ κακεχτικὸ καὶ φαί-

«ἀντικείμενο» ἔχει τὸν ἕδιο χαρακτῆρα μὲ τὸ «ὑποκείμενο». Τὴν ἕδια τὴν στιγμὴ φθάνει δὲν ἀνθρώπος καὶ στὸν ὑψηστὸ βαθμὸ χαρᾶς γιὰ τὴν ζωή, τῶρα παύει δὲν πόνος· δὲν ἀνθρώπος στὴν ἀρχαία τέχνη συμφιλιώγεται μὲ τὸν κόσμο.

νεται μόνον τὸ πρόσωπο και ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῖς ζονται περισσότερο τὰ μάτια ὅπου συγκεντρώνεται ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ σώματος· μὲν ἄλλα λόγια ἡ ψυχὴ εὑρίσκεται σὲ διαφωνία μὲν τὸ σῶμα, τὸ «ἔγω» σὲ διάστασι μὲ τὰ «γύρω» του. Τὸ σῶμα δηλαδὴ στὴν βυζαντινὴ τέχνη και γενικὰ στὴν μεσαιωνικὴ νοοτροπία δὲν ἔχει τόσα δίκαια ζωῆς ὅσα τὸ «ἔγω», ἡ «ψυχή», και γι' αὐτὸ καταδυναστεύεται και παραγνωρίζεται.

Τὸ ἕδιο συμβαίνει και μὲ τὴν ἡθικὴν πρᾶξιν. Ἐνῷ στὸν ἀρχαῖο ἡ ἡθικὴ πρᾶξις ἔχει σκοπὸν πάρη ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει ὁ ἀνθρωπὸς μέσα του, ὅλα τὰ πάθη και μὲ τὸν λογισμό, τὴν νόησι και μὲ τὴν φρόνησι γὰ τὰ ζητιμοποιήσῃ ὡς ὑλικὸν γιὰ νὰ οἰκοδομήσῃ τὸν ἡθικὸν κόσμο, διότι γρειάζεται δυνάμεις γιὰ νὰ ὑπάρξῃ ἡθικά, και τέτοιες εἶναι μόνον τὰ πάθη, γρειάζεται ἐνα περιεχόμενό γιὰ νὰ τὸ μօρφωσῃ ἡθικά, στὸν μεσαιωνικὸν και γενικὰ στὸν χριστιανικὸν ἀνθρωπὸν τὰ πάθη, οἱ σκοτεινὲς δυνάμεις — ποὺ εἶναι ἐνα κομμάτι τῆς προσωπικότητος — δὲν γίνονται ὑλικὸν χρήσιμο, ἀλλὰ ἀπονεκρώνονται. Ὁ ἀρχαῖος δηλαδὴ ἀνυψώνει τὸ πάθος ἀπὸ τὴν ὅμη και ἀδούλευτη κατάστασι στὸν ὅριζοντα τῆς ὥδαιότητος, στὸν κόσμο τὸν αἰσθητικὸν και ἡθικὸν ποὺ δημιουργεῖ μέσα του· τὸ «ἔγω» τοῦ ἀρχαίου ἀναπτύσσει θετικὴ σχέσι μὲ τὸ πάθος, ἐνῷ ὁ χριστιανικὸς ἀνθρωπὸς ἐκριζώνει τὸ πάθος του, δὲν τὸ μօρφωνει, δὲν τὸ παίρνει ὡς ὑλικὸν γιὰ νὰ πλάσῃ τὸν αἰσθητικὸν του και ἡθικὸν του κόσμο, ἀλλὰ τὸ πνίγει· τὸ «ἔγω» τοῦ χριστιανοῦ ζῆ σὲ ἀρνητικὴ σχέσι μὲ τὸ πάθος και γι' αὐτὸ ἔχει τὸν πόλεμο μέσα του, ζῆ σὲ ἔχθρα μὲ τὰ «γύρω» του, μὲ τὴν φύσι ποὺ ἔχει μέσα του.¹⁾ Αὐτὴ

1) Ὁ χριστιανισμὸς ἀνοίξει βαθύτερα τὴν ἀντινομία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἔχωρισε ὁιζικότερα και ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὴν μορφὴ ἀπὸ τὴν ὑλη, τὸ καθαρὰ ἀνθρώπινο ἀπὸ τὸ καθαρὰ φυσικὸ μέσα μας, και τὰ ἔχωρισε γιατὶ είχε και τὴν δύναμι νὰ τὰ ἐνώσῃ. Αὐτὸ ἔγινε στὴν ψυχὴ τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ νέου πνεύματος, στὴν ψυχὴ τοῦ Χριστοῦ. Μόνον μέσα στὴν ψυχὴ του ἐνώθηκαν τόσο βαθυά τὸ ἐνα μὲ τὸ ἄλλο ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχῃ διαφορά, και τὰ δυὸ νᾶχουν τὸ ἕδιο φῶς, τὸ φῶς τῆς ζωῆς. Πνεῦμα και φύσις εἶναι στὴν ψυχὴ τοῦ Χριστοῦ ἐνα—κλασσικὴ μαρτυρία γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ ὅρους ὅμιλία, ὅπου ἡ χαρὰ και ὁ ἔρως τῆς ζωῆς ἔχουν φιλάσσει στὸ ὑψιστο σημεῖο—.Στὴν ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ποὺ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἔγινε σύστημα και δόγμα ἔχωρισθη τόσο πολὺ ἡ φύσις ἀπὸ τὸ πνεῦμα ὥστε νὰ θεωρηθῇ ἡ φύσις ὡς ἀμαρτία. Ὁ μεσαιωνικὸς χριστιανισμὸς ἀνοίξει

είναι ή διαφορά μεταξὺ ἀρχαίας, «πλατωνικῆς» καὶ μεσαιωνικῆς, «χριστιανικῆς» ήθικῆς. Ἡ πρώτη θέλει τὸν ἄνθρωπον ἀκέραιον καὶ γι^ρ αὐτὸν παίρνει ὅλες του τὰς δυνάμεις καὶ ὅλα του τὰ πάθη, καὶ τὰ πιὸ γήινα καὶ τὰ πιὸ σκοτεινά, καὶ τὰ δουλεύει μὲ τὴν αἰσθητικήν, τὴν ήθικήν καὶ τὴν λογικήν του δύναμιν, τὰ πλάθει καὶ δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπον ποὺ ἀπὸ τὴν τιὰν μεριὰν πατάει σταθερὰ στὴν γῆν καὶ ἔρει πώς ή γῆ είναι ή μάννα του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰν ὑψώνεται μὲ τὸν νοῦ του ὡς τὸν οὐρανόν, ἔρει δηλαδὴ ὅτι δὲ οὐρανός, δηλαδὴ ὅλος δὲ αἰσθητικός, ἐπιστημονικός, ήθικός καὶ γενικά δὲ πνευματικός του κόσμος είναι καρπὸς ἀδιάκοπης δουλειᾶς, είναι ἀποτέλεσμα σκληροῦ πόνου καὶ ἔργασίας μὲ τὸ ὑλικὸν ποὺ τοῦ δίνει ή γῆ, μὲ τὸ ὑλικὸν ποὺ βρίσκεται μέσα στὸν κόσμο τῶν παθῶν του καὶ τῶν σκοτεινῶν του δυνάμεων. Ἡ δεύτερη ήθικὴ θέλει τὸν ἄνθρωπον ἀδύνατον, στεγνόν, μὲ περισσότερο ὑπεροχόσμια κατεύθυνσι, μὲ περιφρόνησι πρὸς τὴν γῆν καὶ στὸ σῶμα του καὶ γενικά ἔητάει ἀπὸ αὐτὸν καθολικὸν καταπνιγμὸν τῶν παθῶν. Ἡ πρώτη φέρνει τὸ «ἐγώ» σὲ μιὰ φιλικὴ σχέσι μὲ τὰ «γύρω» του, ή δεύτερη δημιουργεῖ ἔχθρικὴ σχέσι τῆς «ψυχῆς» μὲ τὸν «κόσμο». Ἔνῳ δηλαδὴ δὲ ἀρχαῖος ἐνώθηκε πνευματικά μὲ τὴν φύσι, μὲ τὸν κόσμο, φυσικὸν καὶ ψυχικόν, καὶ κάθε τι ποὺ ἐδημιούργησε είναι ἐμποτισμένο μὲ αὐτὴν τὴν πίστι πρὸς τὴν φύσι, γι^ρ αὐτὸν καὶ είναι ἀκέραιο, δὲ χριστιανὸς τούναντίον ἐχωρίσθηκε ἀπὸ τὴν φύσι καὶ γι^ρ αὐτὸν καὶ τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης του καὶ τῆς ἄλλης του ζωῆς ἔχουν, κατὰ κανόνα, λειψὸν χαρακτῆρα, ή ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ είναι γυρισμένη πρὸς τὰ μέσα, στὸν ἑαυτό της, γι^ρ αὐτὸν καὶ ή βυζαντικὴ καὶ ή γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔχουν τὴν τάσιν ν^τ ἀποκλείον τὸ φῶς, ή τοῦλάχιστον νὰ ἀφίνουν τὸ φῶς ἔμμεσα νὰ χύνεται μέσα στὸ ναὸν κατοικεῖ ή ψυχή. Ἡ θλᾶσις αὐτὴ τοῦ φωτὸς καὶ στὴν βυζαντινὴ καὶ στὴν γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργεῖ βέβαια ἀμέσως ἐναὶ ἀμέτρητο βάθος, σὲ φέρνει ἀμέσως στὴν συνείδησι τοῦ ἀπείρου, σὲ ὅδηγεῖ στὸ ἀτελεύτητο, καὶ εἰκονίζει ἀριστα τὸ βάθος τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς· γιατὶ αὐτὸν είναι ἀναμφίσβήτητο: ὅτι ή ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ ἔχει μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀρχαίου, ἀδιάφορο ἀν ή ἴσορροπία της πρὸς τὸν τὸ χάσμα. Γι^ρ αὐτὸν κάνομε λόγο ὅταν ἐδῶ ὁμιλοῦμε γιὰ τὸν χριστιανικὸν ἄνθρωπο.

«κόσμο» είναι έλλειματική.¹ Ἡ πρώτη ἐντύπωσι κάθε φορὰ ποὺ ἀτενίζει κανεὶς ἔνα ἄνθρωπο ἢ ἔνα ἔργον τοῦ μεσαίωνος είναι αὐτή: ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῆς ἑλοχῆς αὐτῆς τονίζει περισσότερο τὸ ὑποκείμενο, ἐκφράζει περισσότερο τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸς διὸς δὲν σημαίνει ὅτι ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τοῦ μεσαίωνος είναι καθαρὰ ὑποκείμενικός, διότι ὅση ὑποκείμενικότητα καὶ ἀν ἔχει, στὸ βάθος είναι κάτιον οὐσιαστικό, ἢ ἀξία του δηλαδὴ ὑπάρχει ὡς κάτιον ὑπερυποκείμενικό, καὶ γι² αὐτὸς ἡ ἐρμηνεία τοῦ πνεύματος τοῦ μεσαίωνος μπορεῖ βέβαια καὶ πρέπει ν³ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, δὲν πρέπει διὸς νὰ σταματήσῃ σ⁴ αὐτό, πρέπει νὰ προχωρήσῃ νὰ συναντήσῃ τὸ ἀντικείμενο καὶ τότε μόνον θὰ φανερωθῇ ἡ οὖσία τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

3. **Ἡ ιστορικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία** ἔχει δύο μεθόδους, τὴν ἀντικείμενικὴν καὶ τὴν ὑποκείμενικὴν,⁵ ἐνῷ τὸ ἐρμηνευόμενο φαινόμενο τοῦ πνεύματος είναι ἐνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο. Γενικὰ λοιπὸν καὶ ἡ ιστορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἐνὸς πολιτισμοῦ, ἐνὸς πνευματικοῦ φαινομένου, είναι ὑποχρεωμένες ν⁶ ἀρχίσουν ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρά, ἃς ποῦμε ἀπὸ τὴν ὑποκείμενικὴν καὶ προχωρῶντας νὰ φθάσουν στὴν ἀντικείμενική. Είναι δηλαδὴ κανεὶς ὑποχρεωμένος κάθε φορὰ ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἔνα πνευματικὸν γεγονός, ἔνα ἔργον τέχνης, ἢ καὶ μιὰ πολιτικὴ πρᾶξι νὰ διατρέξῃ ἔνα μεθοδικό δρόμο, ὁ ὅποιος δὲν ὑπάρχει στὴν οὖσία τοῦ πνεύματος, διότι τὸ πνεῦμα είναι ζωὴ καὶ ἡ ζωὴ είναι ἀδιαίρετη καὶ ἐνιαία· τὸ πνεῦμα ἀρχίζει καὶ τελειώνει παντοῦ. Τὸ τέλος του είναι ἀρχή του καὶ ἡ ἀρχή του είναι τέλος του. "Οπως ἀμα χωρίσεις ἔνα λόγο, μιὰ φράσι απὸ τὸ σύνολο ἐνὸς πνευματικοῦ ἔργου πληγώνεις τὴν ἀλήθεια τοῦ ἔργου, ἔτσι καὶ ἀμα χωρίσεις τὸν ἔνα παράγοντα τῆς δημιουργίας τῆς πνευματικῆς ζωῆς θανατώνεις τὸ πνεῦμα. Γι⁷ αὐτὸς ἡ ἀλήθεια τῆς ζωῆς δὲν είναι οὔτε πρὸς τὸ μέρος τοῦ «ὑποκείμενου» οὔτε πρὸς τὸ μέρος τοῦ «ἀντικείμενου»,

1) Καὶ ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος εἶχε σκοπὸ τὸν ἔαυτό του. Ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς του ήταν αὐτή: νᾶρθη σὲ συνείδησι τοῦ ἔαυτοῦ του, γι² αὐτὸς ἐδούλεψε καὶ ἐμόχθησε τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα. Τὸ «ἔγω» διὸς στὴν χριστιανική του ζωὴ ἔφθασε σὲ βαθύτερη συνείδησι τοῦ ἔαυτοῦ του, ἀνοιξε μέσα του δρόμοις ἄγνωστους, αὐλάκωσε βαθύτερα τὸν ἔαυτό του μὲ τὸν πόνο του, γι³ αὐτὸς καὶ ὁ ἔρως ἐδῶ είναι βαθύτερος. Ἐπίσης ὁ «χρόνος» τοῦ χριστιανικοῦ «ἔγω» ἀποκτᾷ ἀπόλυτη σημασία.

αλλὰ στὴν σύνθεσι καὶ τῶν δύο. "Αν κάμωμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκέψεις ποῦ ν' ἀφοροῦν μόνον τὸ «ὑποκείμενο» καὶ θελήσωμε νὰ σταματήσωμε ἀπλῶς σ' αὐτές, χωρὶς νὰ στραφοῦμε ἀμέσως καὶ πρὸς τὸ «ἀντικείμενο», τότε δὲν ἔχομε ποτὲ ἀλήθεια, γιατὶ τὸ ἀληθινὸν εἶναι τὸ δλάκερο. Αὐτὸν ισχύει ἀπόλυτα μέσα στὸν κόσμο τοῦ πνεύματος. Γι' αὐτὸν λέει δ "Ἐγελος — ποὺ ἐνεβάθυνε περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον στὸ ζῆτημα αὐτὸν — «τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ γίνῃ ὑποκείμενο καὶ τὸ ὑποκείμενο πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο». Ή γενικώτερα «τὸ ἀπόλυτο ὑπάρχει ὅταν τὸ ἀντικείμενο γίνει ὑποκείμενο». "Οταν μὲ ἄλλα λόγια συμπέσῃ τὸ ἔνα μὲ τὸ ἄλλο, καὶ τὸ ἔνα ἀφομοιώσῃ τὸ ἄλλο, τότε ὑπάρχει ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια δὲν θάναι ποτὲ σὲ τούτη ἢ σὲ κείνη τὴν κρίσι τὸ «ὑποκείμενο» ἢ τὸ «ἀντικείμενο», ἄλλὰ στὸ σύνολο καὶ στὴν σύνθεσι τῶν κρίσεων ποὺ γίνονται ἀμοιβαῖα γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς ὕδοτος τῆς γνώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς γενικά. Καὶ στὸ «ὑποκείμενο» καὶ στὸ «ἀντικείμενο», ἀμα ἔχουμε ἀλήθεια, κυλάει τὸ ἴδιο αἷμα, ἥ, δπως ἄλλοῦ λέει δ "Ἐγελος μὲ μιὰ ἄλλη πιὸ δυνατὴ παρομοίωσι, «τὸ ἀληθινὸν εἶναι ἡ βακχικὴ ζάλη ὃπου κανένα μέλος δὲν εἶναι ἀμέθυστο». Καὶ δμως καὶ δ ἴδιος δ "Ἐγελος — ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἄλλο τρόπο γιὰ νὰ κάμῃ λόγο γιὰ τὴν σχέσι αὐτὴ καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος, — ἀναπτύσσει τοὺς δύο αὐτοὺς τρόπους τὸν ὑποκειμενικὸ καὶ τὸν ἀντικειμενικό, ἔχοντας βέβαια πάντα τοῦτο στὸν νοῦ του, δτι κανένας ἀπ' αὐτοὺς χωριστὰ δὲν δδηγεῖ στὴν ἀλήθεια, ἄλλὰ μόνον καὶ οἱ δύο μαζὶ — ἐφ' ὃσον μποροῦμε νὰ τοὺς βλέπομε συνθετικὰ — μᾶς βοηθοῦν στὸ νὰ καταλάβωμε τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος. Ἐκεῖνο δὲ ποὺ κάθε φορὰ φαίνεται — ἐφ' ὃσον σκέπτεται κανεὶς συνθετικά, — εἶναι τοῦτο, δτι μόλις προχωρήσῃ κανεὶς μερικὰ βήματα, εἴτε ἔκπιντας ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο, εἴτε ἔκπιντας ἀπὸ τὰ «γύρω» του, θὰ τὰ ἴδη καὶ τὰ δύο ἀδελφωμένα, συγνφασμένα σὲ μιὰ ἐνότητα.

VII

Σχέσις «ύποκειμένου» καὶ «άντικειμένου» στὴν γλῶσσα, στὴν ἐπιστήμη καὶ στὸν χρόνο.

1. Ἡ ἀδιαίρετη ζωὴ «ύποκειμένου» καὶ «άντικειμένου» στὴν γλῶσσα.—2. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ σκοπός της.—3. Ὁ χρόνος καὶ ἡ οὐσία του.—4. Τὸ «αἴσθημα» ὃς ἔνωσις τοῦ «ἔγω» μὲ τὸν «κόσμο».

1. Ἡ ἀδιαίρετη ζωὴ «ύποκειμένου» καὶ «άντικειμένου» στὴν γλῶσσα. Ἡ ἀδιαίρετη αὐτὴ ζωὴ ύποκειμένου καὶ ἀντικειμένου φαίνεται καθαρὰ καὶ ἀν ἀκόμα ἀφῆσῃ κανεὶς τὶς μορφὲς τοῦ πνεύματος, τὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη, τὴν ἡθικὴ καὶ τὸν μῆθο, καὶ ἔρθῃ στὸ δργανό τοῦ πνεύματος στὴν γλῶσσα. Ἀν ἐπιχειρήσῃς λ.χ. ν^ο ἀνάλησσις τὶς γλωσσικὲς μορφές, τοὺς γλωσσικοὺς τρόπους — τὸ δῆμα, τὸ οὐσιαστικό, τὸ ἐπίθετο — μὲ τὸν σκοπὸν νὰ καθορίσῃς τὴν «άντικειμενικότητά» των — ὅπως περίπου κάνει ἡ γλωσσολογία — μὲ τὸ πρῶτο βῆμα ποὺ θὰ κάμης θὰ ίδῃς ὅτι κάθε γλωσσικὸς τρόπος, ὅση ἀντικειμενικότητα καὶ ἀν ἔχει καὶ ὅση ὅμοιότητα καὶ ἀν παρουσιάζει στὶς διάφορες γλῶσσες, θὰ σὲ ξαναφέρνει στὸ ύποκείμενο, θὰ σὲ ἀναγκάζῃ νὰ γνῷς στὸ πνεῦμα τῆς γλώσσας, γιατὶ κάθε γλωσσικὴ μορφή, κάθε γλωσσικὸς τρόπος γεννιέται μαζὶ μὲ ἕνα ίδιαίτερο τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι, κάθε γλωσσικὴ μορφὴ προϋποθέτει καὶ μιὰ διαφοροποίησι στὸ πνεῦμα. Ἀν λ. χ. θελήσῃς νὰ ἐμβαθύνῃς στὸν τρόπο κατὰ τὸν δποῖον ἔδημιουργήθηκαν οἱ γλωσσικὲς μορφές μὲ τὶς δποῖες χαρακτηρίζεται δὲ χρόνος, τὸ αἴσθημα τοῦ χρόνου, θὰ ίδῃς ὅτι στὴν ἀρχή, δηλαδὴ στὴν πρώτη γλωσσικὴ περίοδο μιᾶς γλώσσας, τὰ χρονικὰ ἐπιφέρματα εἶναι τὰ ίδια μὲ τὰ τοπικά. Ἡ γλῶσσα δηλαδὴ κάθε φορὰ ποὺ θέλει νὰ χαρακτηρίσῃ κάτι χρονικό, χρονικὲς σχέσεις, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ίδιαίτερο δργανό, ίδιαίτερο τρόπο εἶναι ἀναγκασμένη νὰ καταφύγῃ στὸν τρόπο μὲ τὸν δποῖον ἐκφράζει τὸν τόπο, καταφεύγει στὰ τοπικὰ ἐπιφέρματα. Αὐτὸ διμως δὲν σημαίνει μόνον ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν ἔχει ίδιαίτερο σύμβολο γιὰ τὸν χρόνο, ἀλλὰ ὅτι συγχέει ἀκόμα τὸν χρόνο μὲ τὸν τόπο, διότι ἡ συνείδησις ποὺ κρύπτεται μέσα στὴν γλῶσσα δὲν ἔφθασε ἀκόμη στὸν χωρισμὸ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸν τόπο. Ἐφ' ὅσον

λοιπὸν ὁ χρόνος συνδέεται ή συγχέεται στὴν συνείδησι μὲ τὸν τόπο, δὲν ὑπάρχει καὶ στὴν γλῶσσα ἴδιαίτερος τύπος ποὺ νὰ συμβολίζῃ τὴν χρονικότητα. Ἡ συνείδησις εἶναι δεμένη ἀκόμα μὲ τὰ πράγματα, δὲν ἔχει πραγματοποιήσει καμία βαθμίδα χωρισμοῦ μέσα της. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ «τώρα» δηλώνεται μὲ τὸ «ἔδω» καὶ τὸ «πρωτίτερα» ἢ «ὑστερότερα» μὲ τὸ «ἔκει». Εἶναι δὲ τόση δυνατὴ ἡ ἀνάγκη ποὺ πιέζει τὸ πνεῦμα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ τοπικὸ ἐπίφρεσμα γιὰ νὰ συμβολίσῃ τὴν χρονικὴ σχέσι ποὺ καὶ ὅταν ἀκόμα ἡ γλῶσσα ἀναπτυχθῇ καὶ ἀποκτήσῃ τέλεια πνευματικότητα νὰ κρατῇ πολλὲς φορὲς τὸ τοπικὸ ἐπίφρεσμα καὶ νὰ τὸ χρησιμοποιῇ γιὰ νὰ συμβολίσῃ χρονικὲς σχέσεις.

Καὶ ἐνῷ ὁ χρόνος εἶναι στὴν οὐσίᾳ του κάτι οἰζικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν τόπο — γιατὶ τὸ παρελθὸν δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παρόν, ἐνῷ τὸ «ἔδω» μπορεῖ νὰ γίνῃ «ἔκει» καὶ τὸ «ἔκει» μπορεῖ νὰ γίνῃ «ἔδω» ἀρκεῖ ν^o ἀλλάξῃ ἔκεινος ποὺ τὸ βλέπει, ἔκεινος ποὺ τὸ δρίζει — ἡ συνείδησις ἐν τούτοις, ἐφ^o ὅσον δὲν ἔχει καταλάβει τὴν διαφορὰν αὐτῆς, ἔξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῇ τὸ «ἔδω» γιὰ τὸ «τώρα» καὶ τὸ «ἔκει» γιὰ τὸ «πρωτίτερα» ἢ «ὑστερότερα». Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ἀρχίζει νὰ διακρίνῃ, νὰ διαισθάνεται πὼς ὁ χρόνος εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν τόπο, δὲν ἔχει ἄλλα ἐκφραστικὰ μέσα γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου παρὰ τὸ «κοντά» καὶ τὸ «μακριά». Ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ καὶ χωρίζει ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ «τώρα» ἀπὸ τὸ «ὄχι τώρα», χωρίζει ἔκεινο ποὺ εἶναι τώρα καὶ ἔκεινο ποὺ δὲν εἶναι τώρα. Ἀν τὸ «ὄχι τώρα» εἶναι παρελθὸν ἢ μέλλον, ἀν ἐπέρασε ἢ ἔρχεται αὐτὸν δὲν μπορεῖ νὰ τὸ εἰπῇ ἀκόμα ἡ γλῶσσα καὶ τοῦτο διότι ἡ ἴδια ἡ συνείδησις δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμα εἰς αὐτὸν τὸν βαθμὸ τῆς γνώσεως, τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο δὲν ἔχει αὐτὴν τὴν ἴκανότητα νὰ διακρίνῃ τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸ μέλλον. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὸ «τώρα» — ὅπως ἐννοεῖται στὶς ἀρχὲς τῆς γλωσσικῆς ἀναπτύξεως, — δὲν ἔχει καμμιὰ ἀκρίβεια, εἶναι μιὰ κατάστασις μὲ ἀρκετὴ διάρκεια, καὶ συμβαίνει ἡ διάρκεια νὰ εἶναι τόση ὅση καὶ ἡ μνήμη τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς ἔκει ποὺ μπορεῖ νὰ φθάσῃ ἡ μνήμη τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου ως ἔκει φθάνει καὶ τὸ «τώρα». Τὸ «τώρα» εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ τὸ πλάτος τῆς συνειδήσεως καὶ τὸ «ὄχι τώρα» ἀρχίζει ἔκει ποὺ σταματάει ἡ μνήμη τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου.

Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι δὲν ὑπάρχει ὅμαλὴ μετάβασις ἀπὸ τὸ ἔνα στὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴν μιὰ κατάστασι στὴν ἄλλη, ἔνα χάσμα χωρίζει τὸ «τώρα» ἀπὸ τὸ «ὅχι τώρα» μέσα στὴν συνείδησι τοῦ πρωτογόνου. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ «ἀντικειμενικότης» τοῦ χρόνου καὶ ἡ «ἀντικειμενική» του γλωσσική διατύπωσις εἶναι τόση ὅση καὶ ἡ «ὑποκειμενικότης» του. Ἡ μορφὴ καὶ ἡ ζωὴ τῆς γλώσσας εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν μορφὴ καὶ τὴν ζωὴν τοῦ πνεύματος.

“Αν τώρα θελήσῃ κανεὶς νὰ συνεχίσῃ τὴν ἀνάλυσιν αὐτὴν καὶ ἀφήσῃ τὴν πρωτόγονη αὐτὴν διατύπωσι τοῦ χρόνου καὶ προχωρήσῃ στὴν ἀνεπτυγμένη γλώσσα καὶ φιλάσῃ στὴν ἐπιστημονικὴν διατύπωσι τοῦ χρόνου θὰ ἰδῇ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις, τὸ ἐπιστημονικὸν «έγώ» δὲν διακρίνει μόνον τὸ «τώρα» ἀπὸ τὸ «ὅχι τώρα», ἀλλὰ ὅτι τὸν χωρισμὸν αὐτὸν τὸν ἀναπτύσσει σ² ἔνα σύστημα συνθετοτάτων καὶ λεπτοτάτων χρονικῶν διαστημάτων καὶ χρονικῶν διακρίσεων. Τὸ «ἀντικείμενο» τῆς ἐπιστήμης προσδιορίζεται χρονικὰ τόσο σύνθετα καὶ τόσο ἀναλυτικὰ ὅση εἶναι ἡ συνθετικὴ καὶ ἀναλυτικὴ χρονικὴ δύναμις τοῦ «ὑποκειμένου». Ἐκτὸς αὐτοῦ στὴν ἐπιστημονικὴν συνείδησιν δὲ χρόνος δὲν διχάζεται ἀγεφύρωτα μεταξὺ τοῦ «τώρα» καὶ τοῦ «ὅχι τώρα», ἀλλὰ ἀποτελεῖ μιὰ ὀλότητα, μιὰ ἐνότητα, μέσα στὴν δποία μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ διάφορες βαθμίδες καὶ στὶς βαθμίδες αὐτὲς τοῦ χρόνου ἀνταποκρίνονται οἱ βαθμίδες τοῦ «ἀντικειμένου». Αὐτὸς ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τελευταία ἐπιστημονικὴ μορφὴ τοῦ χρόνου ποὺ ἀνέπτυξε δὲ Einstein. Ἐκεῖνό ποὺ μᾶς ἔνδιαφέρει εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ «ἀντικειμενικότης» τοῦ χρόνου καὶ ἡ «ἀντικειμενική» του γλωσσικὴ διατύπωσις, καθὼς καὶ ἡ μαθηματικὴ του διατύπωσις—διότι καὶ τὰ μαθηματικὰ σύμβολα ἐπέχουν θέσι γλώσσας—συμβαδίζει μὲ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ χρόνου. Ὁσο τελειότερο εἶναι τὸ αἴσθημα τοῦ χρόνου μέσα μας τόσο καλλίτερος εἶναι καὶ δὲ χρονικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀντικειμένου καὶ αὐτὸς θὰ εἰπῇ ὅτι τόσο πληρέστερα ἔνωνται μὲ τὸ ὑποκείμενο τὸ ἀντικείμενο. Ὁ τρόπος δὲ κατὰ τὸν δποῖον ἔκφραζει μιὰ γλῶσσα τὸν χρόνο μᾶς δδηγεῖ εἰς τὸ νὰ καταλάβωμε σὲ ποῖο σημεῖο πνευματικῆς ἀναπτύξεως εύρισκεται τὸ «ὑποκείμενο» τῆς γλώσσας, δὲ λαὸς ποὺ διμιλεῖ τὴν γλῶσσα αὐτήν, μᾶς δείχνει τὸν βαθμὸν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Τὸ γεγονός λ. γ. ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν Νέγρων ἔκφραζει τὸ παρελθόν καὶ τὸ παρόν

μὲ τὴν ἕδια λέξι, ὅφείλεται εἰς τὸ δτι οἱ Νέγροι θεωροῦν τὸν χρόνον
ῶς «πρᾶγμα», ως ὑλικὸν ἀντικείμενο, καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμα φθάσει στὴν
γνῶσι δτι χρόνος εἶναι ἓνα ἐσωτερικὸν γεγονός τοῦ ὑποκειμένου καὶ δὲν
εἶναι ἓνα ὑλικὸν ἀντικείμενο. Σι^η αὐτοὺς ὑπάρχει μόνον τὸ «σήμερα»
καὶ τὸ «δχι σήμερα». ἐν τῷ «δχι σήμερα» σημαίνει «ἔχθες» ή «αὔριον»
αὐτὸ εἶναι σ^η αὐτοὺς ἀδιάφορο, διότι γιὰ νὰ χωρίσουν τὸ ἓνα ἀπὸ
τὸ ἄλλο θάπτετε νὰ μην ἔχουν ἀπλῶς τὸ αἴσθημα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ νὰ
ἔχουν φθάσει σὲ μὰ θεωρητικὴ ἀντίληψι τῆς οὐσίας τοῦ χρόνου. Ἡ
ἕννοια τοῦ χρόνου εἶναι σὲ πολλὲς φυλὲς τῶν Νέγρων ἔνη, ἔχουν
ἀπλῶς ἔνα ἀμυδρὸν αἴσθημα τοῦ χρόνου — καὶ γι^η αὐτὸ ἀκριβῶς
ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἡ ἕννοια τοῦ χρόνου δὲν ἔχουν τὴν δύναμι νὰ κρα-
τήσουν στὴν συνείδησί τους τὴν ἐνότητα πολλῶν χρονικῶν σημείων, δὲν
φθάνουν στὴν σχέσι τῶν χρονικῶν σημείων, ἀλλὰ βλέπουν μόνον ἓνα
κομμάτι τοῦ χρόνου, καὶ ἄμα περάσει αὐτὸ τὸ κομμάτι τοῦ χρόνου,
πᾶνε ἀμέσως στὸ ἄλλο χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ συνδέσουν τὸ παρὸν μὲ
τὸ παρελθόν. Ἡ συνείδησίς των, τὸ «ἔγώ» τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν
εἶναι κάτι κομματιασμένο, δὲν φθάνει στὴν σύνθεσι, καὶ γι^η αὐτὸ δὲν
γνωρίζουν, δὲν μποροῦν νὰ ἐκτελέσουν καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἐμεῖς λέμε
κρίσι, διότι ἡ κρίσις εἶναι καὶ χωρισμὸς καὶ σύνθεσις. Αὐτὸς εἶναι ὁ
λόγος ποὺ ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται στὸ στά-
διο αὐτὸ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως νὰ παραστήσουν κατὰ ἐνταῦ-
τοπό μὰ πρᾶξι, ἔνα γεγονός. Ἐνῷ δηλαδὴ γιὰ μᾶς μὰ πρᾶξις, ἔνα
γεγονός ἀποτελεῖ μὰ ἐνότητα καὶ κατὰ τὴν χρονικὴ του διάρκεια καὶ
κατὰ τὴν σημάσία του καὶ τὸ νόημά του, τυύναντίον σὲ μὰ ἀνανά-
πτυκτὴ γλῶσσα τὸ «γεγονός», ἡ «πρᾶξις», διαιρεῖται σὲ πολλὰ μικρὰ
κομμάτια, μὲ ἄλλα λόγια ἡ συνείδησις δὲν ἔχει τὴν δύναμι νὰ συνθέσῃ
τὸ κατὰ μέρος καὶ νὰ φθάσῃ στὴν ἐνότητα τοῦ γεγονότος, καὶ γι^η αὐτὸ
ἡ γλωσσικὴ διατύπωσις βαδίζει παράλληλα πρὸς τὴν πνευματικὴ ἀδυ-
ναμία τοῦ «ὑποκειμένου» καὶ ζητεῖ μὲ τὰ πολλὰ κομμάτια τῆς πρά-
ξεως νὰ παραστήσῃ τὴν μία ἀδιαιρετη πρᾶξι. Αὐτὸ παρέσυρε βέβαια
πολλοὺς εἰς τὸ νὰ νομίσουν δτι πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ μὰ πραγμα-
τικὴν ἀνάλυσι τῆς πρᾶξεως ὅπως γίνεται ἀπὸ τὶς ἀνεπτυγμένες γλῶσ-
σες. Ἐμπεριστατωμένες ὅμως ἔρευνες ἔδειξαν δτι δὲν συμβαίνει τέτοιο
πρᾶγμα. Ἀλλως τε τὸ πρᾶγμα εἶναι καὶ λογικὰ ἀδύνατο, γιατὶ γιὰ νὰ

μπορεῖς νὰ κομματιάσῃς κάτι θὰ πρέπη πρῶτα νᾶχης στὸ νοῦ σου τὴν συνθετικὴ εἰκόνα τοῦ πράγματος. Ἡ ἀνάλυσις προϋποθέτει πάντα τὴν σύνθεσιν. Ἐνῷ αὐτὸ ποὺ κάνει ἡ γλῶσσα τῶν Νέγρων εἶναι ἕνα σώριασμα, ἔνα ἀράδιασμα τῶν ἔξωτερικῶν σημείων τῆς πράξεως. Ἔτσι παρατηροῦμε λ. χ. ὅτι κάτι ποὺ ἡ ἀνεπτυγμένη γλῶσσα — ἐπειδὴ ἔχει συνθετικὴ δύναμι, ἐπειδὴ μπορεῖ δ νοῦς καὶ κάνει ἀφαίρεσι — τὸ συμβολίζει μὲ μιὰ λέξι ἀς ποῦμε «ἐπνίγηκε», ἡ ἀνανάπτυκτη γλῶσσα τὸ παριστάνει μὲ περισσότερες λέξεις· λέγει «ἥπιε νερὸ καὶ πέθανε». Πολὺ μεγαλύτερη ἀδυναμία ἡ μᾶλλον τέλεια ἀνικανότητα παρουσιάζει ἡ ἀνανάπτυκτη γλῶσσα εἰς τὸ νὰ παραστήσῃ τὸν χρόνο ποσοτικά, ἀφοῦ ὑπάρχουν γλῶσσες ποὺ ἔχουν τὴν δύναμι νὰ μετρᾶνε μόνον ὡς τὸ «τρία». Γιὰ νὰ παρασταθῇ δ χρόνος ποσοτικὴ προϋποτίθεται ὅτι δ ἀνθρωπος ποὺ μιλάει μιὰ γλῶσσα ἔχει νοιώσει τὸν χρόνο ὡς ἀξία ἀριθμητική, εἶναι μὲ ἄλλα λόγια ἀνάγκη νᾶχη ἀναπτυχθῆ μέσα του καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ.

Ἄλλα δ σκοπός μου δὲν εἶναι ἐδῶ νὰ ἀναλύσω τὴν σχέσι γλῶσσας καὶ πνεύματος. Αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα, καὶ μὲ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔχει γίνει ὡς τὰ τώρα τὸ πρᾶγμα ἔχει φθάσει σχεδὸν στὴν λύσι του· ἡ γλῶσσα εἶναι τόσο σύνθετη ὅσο καὶ ἡ σκέψις, αὐτὸ εἶναι τὸ ἔνα πόρισμα τῆς ἐπιστήμης· καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι ἐπίσης συνθετικὸ φαινόμενο δπως καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο πόρισμα. Δηλαδὴ δ ἀνθρωπος πρῶτα φθάνει στὴν δικτία, στὴν λογικὴ διατύπωσι καὶ ἐπειτα ἀρχίζει νὰ τὴν χωρίζῃ σὲ λέξεις, δὲν ἀρχίζει μὲ λέξεις, ἄλλα μὲ φράσεις.¹ Ἐκεῖνο δμως ποὺ ἥθελα νὰ δεῖξω εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὅταν ἀρχίσῃ κανεὶς ν' ἀναλύῃ τὸ «ἀντικειμενικὸ» δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν γλῶσσα, ἔμμεσα εἶναι ἀναγκασμένος νὰ κάνῃ καὶ ἀνάλυσι τοῦ «ὑποκειμένου», γιατὶ ἄλλοιῶς δὲν θὰ φθάσῃ ποτὲ στὴν πραγματικὴ κατανόησι τῆς γλώσσας. Κα ἐδῶ δηλαδὴ καταφαίνεται δ νόμος τῆς πνευματικῆς ζωῆς: νὰ βρίσκῃ κανεὶς

1) Γίνεται στὴν γλῶσσα ὅτι γίνεται καὶ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. "Οποις δὲν ὑπάρχουν ἔεχωριστὰ «αἰσθήματα» καὶ ἔεχωριστὲς παραστάσεις, ἄλλα σύνολα, «δῆλα», ἀπὸ αἰσθήματα καὶ ἀπὸ παραστάσεις ἔτσι δὲν ὑπάρχουν τὴν σπηγμή ποὺ πρωτομιλάει δ ἀνθρωπος λέξεις. ἄλλα φράσεις, σύνθετα φαινόμενα λεκτικά. Ο χωρισμὸς τῶν λέξεων γίνεται ὑστερα.

τὸ «ὑποκείμενο» στὸ «ἀντικείμενο» καὶ τάναπαλιν· καὶ καταφαίνεται τὸ αἴτημα ποὺ πρέπει κάθε ἔρμηνεία τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος νὰ ἀκολουθῇ: γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς τὴν πνευματικὴν ζωὴν πρέπει νὰ ζητήσῃ νὰ βρῇ τὴν γόνιμη σχέσι τὸ «ὑποκειμένου» καὶ τὸ «ἀντικειμένου».

2. *Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ σκοπός της.* Τὸ ὕδιο συμβαίνει καὶ στὴν γνῶσι. Κάθε γνωστικὴ προσπάθεια ποὺ ἔκεινάει ἀπὸ τὸ «ἀντικείμενο», ἃς ποῦμε ποὺ βάζει ὡς πρῶτο της στοιχεῖο καὶ κύριο παράγοντά της τὴν φύσιν, ἢν εἶναι πραγματική, ἢν δηλαδὴ ἔχει μέσα της γονιμότητα, θὰ καταλήξῃ σιγὰ - σιγὰ στὴν μορφὴ τοῦ «ὑποκειμένου», δηλαδὴ θὰ βρῇ μέσα στὸ «ἀντικείμενο» πραγματοποιημένο τὸ ὕδιο τὸ «ὑποκείμενο». *Ἄς πάρωμε ἔνα εἶδος τῆς γνώσεως ποὺ ἔχει ὡς καύχημα πὼς καζατιέται ἀπόλυτα κοντὰ στὸ «ἀντικείμενο», ἃς ἕδοῦμε τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην καὶ στὴν δλῆ της ἀνάπτυξιν καὶ ἴστορικὴ διαδρομή, ἄλλὰ κυριώτατα στὴν σημερινή της κατάστασι.* Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπός της; Νὰ βάλῃ τὰ φυσικὰ φαινόμενα σὲ μιὰ θεωρητικὴ τάξη, νὰ δώσῃ μιὰ θεωρητικὴ μορφὴ στὰ φυσικὰ γεγονότα, γιατὶ ἀλλοιῶς θάξῃ νὰ κάμῃ πάντα μ' ἔνα τυχαῖο ἀθροισμα ἀπὸ φαινόμενα καὶ γεγονότα, δχι ὅμως μ' ἔνα ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο. Σκοπός της δὲν εἶναι νὰ ἀποτυπώσῃ στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἀπειρία τῶν φυσικῶν φαινομένων, οὔτε νὰ καρφώσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάθε εἰδικὸ φαινόμενο χωριστά, ἄλλὰ νὰ βάλῃ δλόκληρες σειρὲς ἀπὸ φαινόμενα σὲ θεωρητικὲς μορφές, δηλαδὴ σὲ λογικὲς μορφές, νὰ κατατάξῃ τὰ φαινόμενα μέσα στὸ νόμο τῆς αἰτιότητος καὶ ἔπειτα νὰ τὰ βάλῃ στὴν σχέσι τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου, τοῦ ἀριθμοῦ καὶ ἔτσι νὰ τὰ υποτάξῃ στὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ ἄλλα λόγια σκοπὸς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι νὰ βγάλῃ τὰ φαινόμενα ἀπὸ τὴν ἀνόητη, ἀπὸ τὴν ἀδιάφορη λογικῶς κατάστασι ποὺ βρίσκονται, καὶ νὰ τὰ ἀνυψώσῃ στὴν λογικὴ κατάστασι, νὰ τὰ φέρῃ σὲ σχέσι λογικὴ ἀναμεταξύ των ᾧ νὰ τὰ κάμῃ ἀπὸ μὴ λογικὰ ποὺ εἶναι λογικά, γιατὶ τὰ φαινόμενα αὐτά, ἀμα τὰ πάρωμε χωρὶς τὸν νοῦν, χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία ποὺ τοὺς κάνει τὸ λογικό μας εἶναι λογικῶς καὶ θεωρητικῶς ἀδιάφορα, εἶναι, ἃς ποῦμε γενικά, χωρὶς πνεῦμα. Σκοπὸς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι γὰρ δώσῃ λογικὴ υπόστασι, νὰ δώσῃ τὴν ζωὴν τοῦ λόγου στὰ λογικῶς νεκρὰ φαινόμενα τῆς φύσεως.

“Ωστε ὅσο πιστὰ καὶ ἐν κρατιέται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη στὸ «ἀντικείμενο» στὴν ἀλογη φύσι, τότε μονάχα θὰ φθάσῃ στὸν σκοπὸ τῆς ἀμα μπορέσῃ νὰ βρῇ τὴν τελειότερη λογικὴ μορφή, δηλαδὴ ἀμα φθάσῃ στὸν τελειότερους λογικοὺς γόμους ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ νοῦς γιὰ νὰ καταλάβῃ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἐκεῖνο δὲ ποὺ παρατηροῦμε στὴν ἴστορία τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς καὶ μάλιστα στὴν σημερινή της μορφὴ εἶναι τοῦτο, δτι τὸ «ἀντικείμενο», ἡ φύσις ἔχει τόσο πολὺ διαπερασθῆ ἀπὸ τὸ «ὑποκείμενο», εἶναι τόσο διαποτισμένο ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ εἶναι πιὰ ἡ φύσις τῆς ἐπιστήμης ἕνα καθαρὰ πνευματικὸ καὶ δχι ἕνα φυσικὸ φαινόμενο. Ἡ φύσις γιὰ τὴν ὅποιαν δικλεῖ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη εἶναι πράγματι ἕνα πνευματικὸ φαινόμενο. Πάρετε ὅποιο φαινόμενο θέλετε, προσέξετε τὸν χαρακτῆρα ποὺ ἔχει τὸ φαινόμενο αὐτὸ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, καὶ θὰ ἰδῆτε δτι εἶναι ἕνα καθαρῶς λογικό, πνευματικὸ φαινόμενο, μὲ μὰ ἀδιόριτη καὶ στὴν πραγματικότητα ἀσύλληπτη ὕλη. Ἀς πάρωμε τὸ φαινόμενο τοῦ φωτὸς ἢ τοῦ ἡλεκτρισμοῦ· ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἐπιστήμη καταλαβαίνει ἀπὸ τὰ φαινόμενα αὐτὰ εἶναι οἱ ἀριθμητικὲς σχέσεις ποὺ κυριαρχοῦν μέσα σ' αὐτὰ καὶ ποὺ ἔγκαθιδρύει εἰς αὐτὰ ἡ ἕδια ἡ ἐπιστήμη. Ἡ κυριαρχία τοῦ φαινόμενου ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ἡ λογικὴ ἔξιγησις τοῦ φαινομένου ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη προχωρεῖ μόνον ἐφόσον ἡ ἐπιστήμη εἶναι σὲ θέσι νὰ μετατρέπῃ τὸ ἀπλοῦν φαινόμενον σὲ ἀριθμητικὲς σχέσεις. Μὲ ἄλλα λόγια τὰ φαινόμενα αὐτά, τὸ φῶς καὶ ὁ ἡλεκτρισμὸς εἶναι τόσο μέσα στὸ ἐπιστημονικὸ πλαίσιο ὅσο εἶναι μέσα σ' αὐτὰ ἡ μαθηματικὴ διάνοια καὶ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου· τί εἶναι τὸ φῶς αὐτὸ καὶ^θ αὐτό, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ εἰπῇ ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμων οὔτε καὶ ἐνδιαφέρεται γιὰ ἕνα τέτοιο ζήτημα, γιατὶ ποτὲ δὲν θὰ φθάσῃ στὴ λύσι του. Ὁ φυσικὸς ἐπιστήμων ἀρχίζει, ὅπως λέγει ὁ Goethe, ἀπὸ «τὰ ἔργα τοῦ φωτός», δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τοῦ φωτός, ἀναλύοντας δὲ αὐτὲς παρατηρεῖ δτι ὅσο προχωρεῖ στὴν ἀνάλυσι τόσο περισσότερα μαθηματικὰ ἐφαρμόζει. Τὸ ἐνιαῖο γεγονὸς τοῦ φωτός ποὺ στὴν αἴσθησί μας παρουσιάζεται · ὡς κάτι ἀπλό, σιγὰ - σιγὰ μεταβάλλεται στὴν ἐπιστήμη σὲ κάτι σύνθετο, ποὺ μόνον ὁ νοῦς τὸ καταλαβαίνει. Ἐτσι καταλαβαίνει κανεὶς ἐκεῖνο ποὺ λέει ὁ Νεύτων· πῶς «ὑπάρχουν διάφορα εἶδη φωτός γιατὶ ὑπάρχουν διάφορες ἀριθμητι-

κες σχέσεις μὲ τὶς ὅποιες ἔκφραζει κανεὶς τὴν θλᾶσι τοῦ φωτός». Μέσα σ' αὐτὲς τὶς ἀριθμητικὲς σχέσεις ὑπάρχει ἐκεῖνο τὸ ὅποιον χαρακτηρίζει τὴν «ποιότητα» τοῦ φωτός, οἱ ἀριθμητικὲς αὐτὲς σχέσεις διακρίνουν τὸ ἕνα «εἶδος» φωτὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο. Γενικὰ ὅσο μπαίνει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰδικώτερα ἡ λογική, μαθηματικὴ ἔννοια στὸ φαινόμενο, ἢ στὴν σειρὰ ἀπὸ φαινόμενα, τόσο τὰ φαινόμενα αὐτὰ χάνουν τὴν προηγούμενη τῶν ὑπόστασι γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸν ἀνθρωπο, γιατὶ ἐνῷ προηγουμένως εἶχε τὸ καθένα μιὰ χωριστὴ φυσικὴ ὑπαρξί, τώρα μὲ τὴν ἐπέμβασι τοῦ νοῦ, τοῦ λογικοῦ, μπαίνουν ὅλα σὲ μιὰ σειρά, σὲ μιὰ κοινὴ ζωή, ἢ τοῦλάχιστον σ' ἕνα κοινὸν σύνδεσμο, ἃς ποῦμε στὸν σύνδεσμο τοῦ χρόνου, γιατὶ εἶναι φανερὸς ὅτι καμμιὰ σχέσι μὲ τὸν χρόνο δὲν θὰ εἶχαν τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἢν τὸ «ὑποκείμενο», ποὺ ζῇ μέσα του τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου, δὲν εἶχε τὴν δύναμι νὰ τὰ βάλῃ εἰς αὐτὴ τὴν σειρά, νὰ τὰ τοποθετήσῃ στὸν χρονικὸ δρόμο ποὺ διατρέχει ἡ ίδια ἡ συνείδησις. Χωρὶς τὴν ἔννοια αὐτή, ποὺ ζῇ στὴν συνείδησι ώς μιὰ συνθετικὴ ἐνέργεια, ποὺ εἶναι ἕνα πρᾶγμα μὲ τὴν συνείδησι, (τὸ «ὑποκείμενο») καμμιὰ σχέσις δὲν θάιαν δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀνάμεσα στὰ φυσικὰ φαινόμενα, κανένας λόγος δὲν θὰ ἥταν δυνατὸν νὰ γίνῃ γι' αὐτά, θὰ «ἐξακολουθοῦσαν» νὰ εἶναι γιὰ μᾶς ἀπρόσιτα.